

کاربست نظریه فشار اجتماعی مرتون در تحلیل انحرافات حوزه مهدویت*

حسینعلی جباری^۱

رحیم کارگر^۲

چکیده

اعتقاد به مهدویت در گستره تاریخ فراز و فرودهای مثبت و منفی فراوانی در جوامع اسلامی داشته است. رشد انحرافات اجتماعی در ابعاد گوناگون حوزه مهدویت در گذشته و حال توانسته است قرائت‌های گوناگونی از مهدویت در جوامع ایجاد نماید. تحلیل انحرافات می‌بایست از منظرها و نظریه‌های گوناگون اجتماعی و جامعه‌شناسی مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد تا بتواند از شدت آن بکاهد. در پژوهش‌های پیشین تحقیق در خور براساس نظریه‌های جامعه‌شناختی انجام نشده است. این مقاله با بهره‌گیری از نظریه فشار اجتماعی مرتون به توصیف و تحلیل انحرافات اجتماعی در حوزه مهدویت پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد، ناهم‌نگی میان ارزش‌ها و اهداف تشویق شده در جامعه منتظر و ابزار و امکانات دست‌یابی به آن اهداف، نوعی فشار اجتماعی در جامعه منتظر را ایجاد کرده و زمینه‌ساز بروز انحرافات در حوزه اعتقاد به مهدویت شده است.

واژگان کلیدی

مهدویت، انحرافات، نظریه مرتون، فشار اجتماعی.

مقدمه

در جامعه اسلامی آموزه مهدویت و آرمان‌ها و اهداف آن به عنوان هدف برای مؤمنان معرفی می‌شود. بدین معنا که هدف در جامعه شناخت اهداف جامعه مهدوی و تلاش

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۴/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۵/۲۸

۱. دانش‌آموخته سطح چهار مهدویت گرایش سیاسی اجتماعی مرکز تخصصی مهدویت حوزه علمیه قم، ایران (نویسنده مسئول) (jabbari.h110@gmail.com).

۲. هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی قم، ایران (r.karegar@isca.ac.ir).

برای رسیدن به آن است. هدف اصلی جامعه موعود مهدوی به همین هدف کلی از آفرینش انسان است که عبارت است از عبودیت الهی و تحقق وعده الهی «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (ذاریات: ۵۶) است. در عین حال برای رسیدن به هدف اصلی اهداف فرعی و فرعی تری را پیمود به عنوان نمونه می توان به اهداف میانی ذیل به عنوان اهداف آموزه مهدویت یاد کرد:

(الف) هدایتگری: دست یافتن به هدف هدایتگری لازمه اش گسترش علم و دانش، مبارزه با جهل و خرافات و دعوت به اطاعت الهی و شریعت اسلامی است؛

(ب) احقاق حق و ابطال باطل: احقاق حق و ابطال باطل لازمه اش غالب سازی دین حق، توحید در عبودیت، زدودن بدعت ها، تحقق تقوای اجتماعی و نابودی شیطان است؛

(ج) تحقق عدل و قسط: لازمه تحقق عدل و قسط بازگرداندن حقوق، توزیع عادلانه ثروت و گسترش رفاه اجتماعی است؛

(د) برقراری امنیت: لازمه برقراری امنیت، تقویت سیستم دفاعی و مبارزه با ظالمان اعم از کافران، مشرکان، فاسقان و مجرمان است؛

(ه) احیای زمین: لازمه این امر، نزول برکات الهی و کشف کنوز و معادن طبیعی است. با توجه به این مطالب در جامعه اسلامی اهداف مورد تشویق، اهداف جامعه مهدوی است که عبارتند از عدالت گستری، احقاق حق، هدایتگری و... برای رسیدن به این اهداف جامعه باید ابزاری را معرفی کند. مثلاً آگاهی بخشی به جامعه در خصوص آموزه مهدویت، گسترش عدالت اجتماعی در جامعه توسط حاکمیت به عنوان حرکت عملی در راستای تحقق ظهور، توجه به خلوص شعائر و مجالس مهدوی و... اما اگر به هردلیلی بین این اهداف و ابزار هماهنگی وجود نداشته باشد، زمینه انحراف به وجود می آید.

یکی از عناصر فرهنگ اسلامی آموزه مهدویت است. این آموزه از آن جهت که از مسیر ذهنیت کنشگران اجتماعی گذشته و مورد تفسیرهای گوناگون قرار می گیرد، ممکن است دچار آسیب شده و زمینه کجروی را فراهم آورد. اساساً انحرافات اجتماعی از سوی جامعه شناسان و اندیشمندان اجتماعی به گونه های مختلفی نظریه پردازی شده و علل آن مورد واکاوی قرار گرفته است. اندیشمندان اجتماعی در بررسی کجروی های اجتماعی از نظریات متعددی استمداد جسته اند. این نظریات در طول تأسیس دارای

فراز و فرودهایی بوده‌اند که برخی از آنها به علت نقص در نظریه از کار افتاده‌اند و برخی دیگر هم چنان دارای اهمیت بوده و موضوعات، پیرامون آنان تجزیه و تحلیل می‌شوند. نظریات عمدتاً شامل نظریه‌های زیست‌شناختی که برخی از جامعه‌شناسان همچون لومبروزو جرم‌شناس ایتالیایی در قرن نوزدهم بدان معتقد بود؛ نظریه‌های روان‌شناختی فروید و نظریه‌های جامعه‌شناختی که برخی از جامعه‌شناسان همچون ساترلند (نظریه انتقال فرهنگی)، مرتون (نظریه فشار اجتماعی) و... به تبیین آن‌ها پرداخته‌اند. یکی از نظریه‌های مهم در جامعه‌شناسی کجروی، نظریه فشار اجتماعی مرتون است. در این نوشتار برانیم تا با استفاده از نظریه مرتون به تحلیل انحرافات در حوزه مهدویت بپردازیم.

انحرافات در حوزه مهدویت توانسته کجروی‌های متعدد و گوناگونی در بین برخی معتقدان به این آموزه مهم ایجاد کند تا جایی که به انکار، ادعا و تطبیق منجر شده است. کتاب‌های فراوانی در مورد انحرافات و منحرفان در حوزه مهدویت نگاشته شده است. کتاب‌هایی از قبیل درسنامه‌های فرق انحرافی معاصر جمعی از نویسندگان و فرقه‌های انحرافی نوشته عزالدین رضائزاد به بیان انحرافات فردی و اجتماعی فرقه‌های شیخیه، بابیه، بهائیه و قادریه به صورت کلی پرداخته‌اند. و کتاب‌های دیگر از قبیل *پیچک/انحراف* نوشته جواد اسحاقیان که به بررسی زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی گرایش برخی از مردم به مدعیان مهدویت و نیابت در دو قرن اخیر پرداخته است؛ کتاب *راه و بیراهه* نوشته نصرت‌الله آیتی که به نقد مدعی یمانی پرداخته است؛ کتاب *ره/افسانه*، کتاب *متمهدیان و مدعیان مهدویت* نوشته محمدرضا نصوری که به بیان متمهدیان و مدعیان دروغین مهدویت و سیر تطور آنها پرداخته است؛ کتاب *قبیله تزویر* نوشته امیرمحسن عرفان که به بازخوانی عوامل پیدایش مدعیان دروغین مهدویت و گرایش مردم به آنها پرداخته است؛ و هم‌چنین مقالات متعدد از پژوهشگران عرصه مهدویت نگاشته و منتشر شده است. این تحقیق و پژوهش‌ها علیرغم پرداختن به ابعاد مختلف عوامل انحرافات و فاخر بودن، رویکردی عام به مسئله انحرافات در حوزه مهدویت داشته است. این نوشتار علاوه بر بهره‌برداری از منابع به صورت عام، می‌کوشد انحرافات در حوزه مهدویت را بر مبنای نابه‌هنجاری‌های اجتماعی و جامعه‌شناختی و براساس نظریه فشار اجتماعی مرتون و با استفاده از منابع مکتوب و رسانه‌ای همچون کتاب، پایان‌نامه، مقاله و اینترنت ارائه نماید.

چارچوب تحلیلی

منشاء انحرافات در حوزه مهدویت ابعاد و دسته‌های گوناگونی دارد. برخی از آن‌ها ریشه‌های اعتقادی و ارزشی دارند. برخی از آن‌ها ریشه‌های روان‌شناختی و فردی دارد. برخی از آن‌ها ریشه‌های جامعه‌شناختی و اجتماعی دارد و برخی دیگر ریشه‌های استعماری و استثمار دارد. در بررسی هرکدام از این انحرافات روش‌شناسی خاص خودش را می‌طلبد و بررسی هرکدام از آن‌ها بُعدی از ابعاد انحرافات در حوزه مهدویت را پوشش می‌دهد. اگرچه مهدویت برآمده و برخاسته از نظام اجتماعی نیست، اما بررسی دقیق آن در جوامع امروزی، تبیین ابعاد گوناگون مهدویت پژوهی را لازم و ضروری می‌داند. چرا که خلع معرفت اجتماعی موجب انحرافات جدی در این عرصه خواهد شد.

تناسب نداشتن اهداف عینی جامعه مهدوی با امکانات و ابزار، منجر به بروز انحرافات و تشکیل گروه‌های منحرف در جامعه مهدوی خواهد شد. که عدم رفع آن جامعه را دچار آشفتگی خواهد کرد. لذا می‌بایست ابعاد مرتبط با جامعه‌شناختی مهدویت که بخش و جزئی از آن انحرافات را تشکیل می‌دهد مورد بررسی قرار داد. نگارنده با توجه به این مسئله پس از بررسی ابعاد و گونه‌های انحرافات اجتماعی و تطبیق برخی از آن‌ها در عرصه مهدویت، آن دسته از انحرافات برآمده یا تسریع‌کننده یا تسهیل‌کننده از اجتماع مهدوی براساس نظریه فشار اجتماعی مرتون را مورد بررسی و تحلیلی قرار خواهد داد و چگونگی کاربست نظریه فشار اجتماعی در حوزه مهدویت در قالب مثال‌هایی ارائه خواهد کرد.

مفاهیم

در پژوهش‌های اجتماعی روشن‌سازی معانی دقیق مفاهیم، اهمیت فراوانی دارد. چرا که مفاهیم وقتی برای افراد غیرمتخصص آن علم به کار می‌رود ممکن است، معنایی غیر از معنای مورد نظر را مدنظر قرار دهد. بنابراین می‌بایست از معانی انتزاعی به معانی عملیاتی تغییر طریق داد. لذا در این مجال به واکاوی مفاهیم اساسی پرداخته خواهد شد.

۱. کجروی و انحراف

مفهوم کجروی در میان جامعه‌شناسان متعدد بوده که به صورت خلاصه به دو گونه جزئی و خاص، کلی و عام قابل تفکیک می‌باشد. در معنای جزئی و خاص بدان کج رفتاری می‌گویند. کج رفتاری مرتبط با هنجارهای مورد قبول و هنجارشکنی‌های مطرود مردم در یک جامعه است. مرتون رفتار کجرو را رفتاری می‌داند که به شکلی آشکار با هنجارهایی که برای پایگاه‌های اجتماعی افراد تعیین شده، متفاوت باشد. در معنای کلی و عام معانی متعددی دارد که برخی آن را آنومی و به معنای سرپیچی و بی‌قانونی از هنجارهای رسمی و غیررسمی در جامعه دانسته که منجر به آشفتگی در آن جامعه خواهد شد. برخی مشاهدات ناشایست و نامناسب زیاد در جامعه که نیازمند درمان هستند. لذا کسی که هنجارها و ارزش‌ها در جامعه را نقص می‌کند، کجرو نامیده می‌شود. (بخارایی، ۱۳۹۰: ۱۳-۱۹)

انحراف به رفتاری اطلاق می‌شود که با انتظارات جامعه و یا یکی از گروه‌های مشخص در آن منطبق و سازگار نباشد. در واقع انحراف رفتاری در تقابل با هنجارهای جامعه می‌باشد، که به دو صورت فردی و گروهی ظهور و بروز می‌کند. (کوهن، ۱۳۸۸: ۲۷۲-۲۷۵) و کسی که رفتارهایش مطابق با منحرفان، غیرعادی و هنجارشکنانه است و عمدتاً در ناحیه انتقادناپذیر رفتاری خود را احساس می‌کند، منحرف خواهد بود. (بخارایی، ۱۳۹۰: ۱۵)

آنچه از کجروی و انحراف در این مقال مدنظر است. کج رفتاری‌هایی که هنجارهای رسمی و غیررسمی تعیین شده در جامعه را زیر سوال برده و موجب آشفتگی در جامعه می‌شود. این نابه‌نجاری‌ها در جامعه معین، انحرافات فردی و اجتماعی فراوانی را به دنبال خواهد داشت.

۲. مهدویت

مهدویت را از حیث لغتی دو گونه می‌توان تبیین کرد، ابتداء این که مصدر صناعی و جعلی از ترکیب اسم یا صفتی با کلمه «یت» به دست آید که در این صورت دارای دو جزء مهدوی و یت است همانند خاتمیت و زوجیت و... که در این صورت مهدویت موضوع و اسمی است که دارای خواص، آثار و مباحث مربوط به حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الیه

می باشد. و یا واژه مهدویت را مضاف و مضاف الیه دانست و آن را وصفی برای موصوف محذوف نظیر المسائل والمباحث دانست که در این صورت مهدویت به معنای عقاید و مسائلی که منسوب و مربوط به امام زمان علیه السلام است. با توجه به معانی لغتی آموزه مهدویت در اصطلاح به مجموعه معارف منسجم و نظام مند پیرامون امام زمان علیه السلام می باشد. (عرفان، ۱۳۹۳: ۴۰)

نظریه فشار اجتماعی مرتون

می ی. آر. اسکولنیک (اشکولنیک) معروف به مرتون در ۴ ژوئیه ۱۹۱۰ یا ۱۲۸۸ شمسی در محله فقیرنشین و خانواده ای فقیرنشین و یهودی در جنوب فیلادلفیا به دنیا آمد. (کیویستو، ۱۳۷۸: ۱۴۷) وی از جامعه شناسان شناخته شده آمریکایی است که در حوزه انحرافات اجتماعی تحقیقات و تألیفات فراوانی داشته است. استادان وی افرادی از قبیل جرج ای. سیمپسون، سوروکین، سارتن و... دانش آموخت. از جمله تألیفات وی کتاب تئوری اجتماعی و ساختار اجتماعی و چندین کتاب و مقاله و رساله دیگر است. از جمله ابتکارات مفهومی در حوزه جامعه شناسی مواردی از قبیل پیشگویی کام بخش، مصاحبه متمرکز (و به واسطه آن گروه متمرکز)، ساختار فرصت، تئوری میان مدت، کارکرد پنهان و آشکار، گروه های نقشی و گروه های وضعی، کارکرد بد اجتماعی، محل گرایان و جهان گرایان، نمونه نماهای علمی، تاثیر متیو، انباشت سود و زیان، الگوی خوش اقبالی در تحقیق؛ این مفاهیم به حدی مفید فایده بود که وارد اصطلاحات رایج جامعه شناسی شدند. این فرایندی بود که مرتون آن را آشکارا به عنوان «محوشدگی به واسطه در آمیختن» توصیف کرده است. (استونز، ۱۳۷۹: ۱۷۴-۱۸۳) از طرفی تحلیل کامل تری از کارکردگرایی از قبیل کارکردهای آشکار و پنهان و ابتکارات دیگری نیز ارائه نمود. (گیدنز، ۱۳۸۱: ۷۵۶)

مرتون در به وجود آوردن نظریه درباره فشار اجتماعی کوشید و مطالعاتش را برپایه کارهای دورکهایم درباره بی هنجاری قرار داد و آن را گسترش و به صورت نظریه ای کلی درباره کجروی در آورد، در واقع او به قلمرو روان شناسی اجتماعی توجه نشان می داد. به اعتقاد مرتون هر جامعه ای که دارای نظام ارزشی است، هدف هایی دارد که افراد باید در جهت دستیابی بدان ها تلاش کنند و از طرفی وسایلی که به وسیله آنها به اهداف می -

رسند، فراهم آورند. فشار وقتی است که افراد جامعه برای رسیدن به اهداف اقداماتی انجام دهند، ولی ابزار و وسایل در جهت نیل به اهداف نمی یابند و یا با مانع روبرو می شوند. مسئله وجود هدف ها و نبود وسایل حالتی بی هنجاری در جامعه ایجاد می کند (کیویستو، ۱۳۷۸: ۱۴۸). وی در بررسی نابه هنجاری، انحرافات و آنومی در واکنش های گوناگون ناهماهنگی بین هدف ها و وسایل، در یک تیپولوژی کلی رفتارهای اجتماعی را پنج گونه می داند.

اولین مورد که البته نابه هنجاری را در پی ندارد و به عنوان مکمل نظریه خود ذکر کرده است، هم شکلی^۱ و هم نوع گرایی در رفتار اجتماعی است که بین اهداف^۲ و امکانات^۳ هماهنگی وجود دارد. به عبارتی فردی که براو بین اهداف و وسایل هیچ گونه فشاری وارد نمی شود، این فرد دچار نابه هنجاری نخواهد شد. معمولاً این هماهنگی بین جوامع یا اقشار یک جامعه محقق نمی شود. مثلاً علم آموختن هدف و آموزش عالی ابزار دست یابی به آن هدف است. دومین مورد از نظریه فشار اجتماعی مرتون نوآوری^۴ است. بدین صورت که وقتی فقط اهداف پذیرفته شده باشد، ولی امکانات و راه دست یابی به آن آماده نباشد یا منفی باشد؛ مرتون آن را نوآوری و یک نوع از نابه هنجاری و فشار اجتماعی می نامد. به عبارتی فردی که هدف ها را می پذیرد، اما از وسایل منفی برای رسیدن به هدف به کارگیری می کند. مثلاً فعالیت اقتصادی هدف است اما تبهکاران برای دست یابی به آن از راه ها و ابزار خلاف استفاده می کنند. به عبارت دیگر فرد دوست دارد در جامعه به آسایش کامل دست یابد اما روش مشروع برای دست یابی به این آسایش را برای دست یابی به اهدافش مناسب نمی داند. سومین گونه از انواع فشار اجتماعی مرتون شعائرگرایان^۵ هستند. تبیین این مورد در جایی است که ابزار و امکانات پذیرفته می شود ولی اهداف بی اعتبار است. به عبارتی فردی که وسایل را محترم می شمارد ولی به اهداف بی اعتنا است. مثلاً آموزش عالی و ابزار علم را استفاده و دوست می دارد اما به

1. conformity.

۲. نیازهای تولید شده در هر فرهنگ و جامعه.

۳. ارضای آن نیازها.

4. Innovation.

5. Ritualism

اهدافی که جامعه یا حکومت به دنبال آن است بی تفاوت است. یا مثلاً فردی که در مجلس ختم شرکت می کند ولی هیچ اعتقادی به دین و گفته روحانیون و کشیشان ندارد. چهارمین مورد از نظریه فشار اجتماعی مرتون عزلت گزیدن^۱ انزواگرا یا بی تفاوتی^۲ است. این نابهنجاری زمانی اتفاق می افتد که اهداف و امکانات هر دو نفی شوند. به عبارتی فردی که با کنارجویی و پس گرفتن مشروعیت از هدف ها و وسایل به فشار اجتماعی واکنش نشان می دهد. این افراد به عنوان سوپاپ اطمینان در جامعه عمل می کنند. مانند رپ ها و... یا مخالفان اهداف یک جامعه که نه هدف و نه ابزار را قبول دارند. پنجمین مورد از گونه های فشار اجتماعی مرتون، شورشی است. این مورد زمانی است که افراد اهداف و امکانات موجود را نفی کرده و در مقابل آنها اهداف و امکانات دیگری را بر می گیرند. به عبارتی فردی که هدف ها و وسایل را رد می کند و از جایگزین ها طرفداری می کند. بحث نظری مرتون در مورد بی هنجاری در سطح جامعه شناسی خرد بود. وی منبع فشار را در خود نظام اجتماعی می بیند نه در افرادی که دچار بی هنجاری گردیده اند. در اندیشه مرتون انتخاب های فردی تأثیر بیشتری دارد. به عقیده او فردگرایی بخش معین از وضعیت انسان در دنیای مدرن است و فضیلت های فردگرایی را ارج می نهد و او از خطرهای فردگرایی نا آگاه نیست. (کیویستو، ۱۳۷۸: ۴۹-۱۵۰؛ رفیع پور، ۱۳۸۵: ۲۴۱)

مرتون بر اهمیت تمایز درونی تأکید و نقش های متعدد برای مردم را، جزء زندگی اجتماعی آنان می داند. بدین صورت که افراد در زندگی هر روز خود نقش های متفاوتی بازی می کنند. مثلاً یک نفر در طول روز هم پدر یا مادر باشد و هم دوست، کارمند، شهروند، مشتری یا عاشق. این نقش ها ممکن است همزمان شوند. اما همیشه این چنین نیست و امکان ستیز و ناسازگاری تقریباً زیاد است. این امر تصمیم گیری آگاهانه فرد را ضروری می سازد و در نتیجه انتخاب هایی که افراد به عمل می آورند نقش های مشخص و هماهنگ می شوند. با توجه به مباحث فوق جدول مفهومی نظریه فشار اجتماعی در ادامه آورده شده است.

1. Retraction
2. Apathy

جدول نظریه فشار اجتماعی

رفتار اجتماعی	اهداف	امکانات	نتیجه
همشکلی	+	+	+
نوآوری	+	-	-
شعائرگرا	-	+	-
عزلت‌گزینی	-	-	-
شورش‌ی	×	×	×

گونه‌شناسی انحرافات اجتماعی در حوزه مهدویت

انحرافات اجتماعی می‌تواند گونه‌های مختلفی داشته باشد که برخی از آنها به صورت فردی و برخی به صورت جمعی بر جامعه تأثیرگذار خواهند بود.

۱. انحرافات به اعتبار هنجار

اولین گونه از انحرافات اجتماعی، انحرافات به اعتبار هنجار است. این نوع انحراف ممکن است مورد تأیید جامعه باشد (بخارایی، ۱۳۹۰: ۵۴) و ممکن است مورد اعتراض جامعه تقسیم شود. به عنوان مثال جامعه منتظر مهدوی به دنبال ایجاد هنجارهای خوب در جهت رشد خود از طریق آموزه مهدویت بوده و این را دوست می‌دارد. این هنجارسازی انحراف از نوع مثبت است اما آنچه از انحراف مدنظر می‌باشد انحرافی است که اعتراض بخش اعظم جامعه نسبت به آن بوده و دربرگیرنده جرایم یعنی انحراف از قوانین جامعه است. مانند ادعاهایی در مورد دیدن امام زمان علیه السلام و وقت تعیین کردن از ظهور حضرت که در زبان روایات و قوانین اسلامی از آن نهی شده است و مدعیان مورد اعتراض معتقدان جامعه منتظر مهدوی قرار خواهند گرفت. از جمله آن می‌توان به روایت ابی بصیر اشاره نمود که از امام صادق علیه السلام نقل کرده که فرمودند:

عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الْقَائِمِ عليه السلام فَقَالَ كَذَبَ الْوَقَاتُونَ إِنَّا أَهْلُ بَيْتٍ لَا نُوقَّتُ.^۱ (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۳۶۸)

۱. از امام صادق علیه السلام درباره قائم علیه السلام سوال کردم. ایشان فرمود: تکذیب کنید وقت تعیین کنندگان را چرا که اهل بیت علیهم السلام هرگز بر امر فرج وقت تعیین نمی‌کنند.

گاهی انحراف (از نوع مثبت) مطابق فرهنگ آرمانی^۱ جامعه است. یعنی فرهنگی که اعضای جامعه بدان مایل بوده و تمامی رفتارها و کردارشان را مطابق با آن انجام می دهند. مانند انجام اعمال توسط منتظران مطابق آنچه که در جامعه پس از ظهور متوقع می باشد مثال بارز آن اعمال شیعیان در پیاده روی اربعین حسینی مشاهده نمود و گاهی مطابق با فرهنگ واقعی می باشد. یعنی فرهنگی که رفتار اعضا عملاً براساس آن جریان دارد که در جوامع گوناگون مختلف است. مانند فرهنگ منتظران در عصر غیبت که اینک در حال اجرا می باشد. حال اگر مردم هنجارهای رسمی و غیررسمی را در زبان قبول ولی در عمل متفاوت رفتار کنند جامعه دارای هنجارهای گوناگون پنهان و آشکار خواهد شد و انحرافی که مطابق فرهنگ آرمانی است شکل می گیرد مانند انحراف بسیاری از جوامع شیعی که به دنبال احیا و پیاده سازی فرهنگ اصیل اسلام با نگاه به فرهنگ آرمانی یعنی عصر ظهور می باشد.

گاهی انحراف به اعتبار انواع هنجار ایجاد می شود. (بخارایی، ۱۳۹۰: ۵۵) مثل هنجارهای اخلاقی، قومی و قوانین شکل می گیرد. هنجار اخلاقی اعتقادات با ارزش در میان مردم که نقص آن واکنش شدید مردم را در پی دارد مانند احترام دعا برای امام زمان علیه السلام؛ هنجارهای قومی، هنجاری است که در زندگی روزمره بر مبنای سنت، عادت و آداب معمول قوم صورت می گیرد. مانند مجالس وعظ و سخنرانی و دعا که گونه ای خاص در میان اقوام صورت می پذیرد و نقص در این اشکال مرسوم عکس العمل شدید مردم را در پی خواهد داشت.

گاهی انحراف به اعتبار هنجارهای خاص، رفتاری و ارزشی تحقق پیدا می کند. انحراف خاص،^۲ انحرافی که غیر معمول و متفاوت باشد. رفتار غیر معمول به لحاظ آماری غیر اخلاقی حساب نمی شود چون برای جامعه تهدید به حساب نمی آیند. (بخارایی، ۱۳۹۰: ۵۵-۵۸) مانند گریه بلند برای امام زمان علیه السلام؛ انحراف رفتاری،

۱. يُظْهِرُ دِينَ اللَّهِ جَلَّ وَ عَزَّ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِ اللَّهِ وَ يَنْصُرُ بِمَلَائِكَتِهِ اللَّهُ فَيَمْلَأُ الْأَرْضَ قِسْطاً وَ عَدْلًا كَمَا مِلَّتْ جَوْرًا وَ ظُلْماً. (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۲۵۸). عن أبي سعيد الخدري قال: قال رسول الله ﷺ: أبشركم بالمهدي يبعث في امتي على اختلاف من الناس و زلازل فيملا الأرض قسطاً و عدلاً كما ملئت جوراً و ظلماً يرضى عنه ساكن السماء و ساكن الأرض يقسم المال صحاحاً، فقال له رجل ما صحاحاً؟ قال: بالسوية بين الناس، قال: و يملأ الله قلوب أمة محمد ﷺ غنى و يسعهم عدله. (ابن حنبل، بی تا: ج ۱، ۱۲۱)

2. concrete deviance.

انحرافی که مردم جامعه آن را زیان بار می دانند. مانند انجام اعمال گناه آلود برای نزدیکی به ظهور و تقرب به امام زمان ع؛ انحراف ارزشی، فرایندی که گروهی طی آن موفق می شوند ایده خود از اخلاق را بر جامعه و قوانین آن تحمیل کنند مثلاً در جوامع غربی قماربازی، سقط جنین و نوشیدن مشروبات الکلی و در ایران بدحجابی، رفتارهای ضدانقلابی و... موضوعاتی است که مورد بحث بوده است. بحث در این خواهد بود که آیا جوامع برای رفتارهای انحرافی قانون وضع کنند یا خیر؟

۲. انحرافات به اعتبار مصداق

گونه دوم از انحرافات اجتماعی، انحراف به اعتبار مصداق است. انحراف به اعتبار مصداق شکل های گوناگونی دارد (بخارایی، ۱۳۹۰: ۵۸). مصادیق انحراف از سوی منابع اصیل، جامعه شناسان و متخصصین، قانون گذاران و حتی جرم شناسان متعین می شود. مثلاً توقیت به معنای وقت تعیین کردن برای ظهور امام زمان ع براساس روایات که نقل شده است: كَذَبَ الْوَقَّاتُونَ (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۳۶۸) یا تطبیق غلط نشانه های ظهور یا استعجال^۱ و عجله کردن که روایت فرمود: هَلَكَ الْمُسْتَعْجِلُونَ. (نعمانی، ۱۳۹۳: ۱۹۸) و تشرفات، مدعیان، وکلا و انتظار ویرانگر، منتظران بی تفاوت و ادعای مهدویت، وکالت، نیابت، فرزندی، همسری و... از مصادیق انحرافات به اعتبار مصداق در حوزه مهدویت هستند.

۳. انحرافات به اعتبار کارکرد و شدت و ضعف

سومین گونه از انحرافات اجتماعی انحراف به اعتبار کارکرد و شدت و ضعف آن است. انحراف به اعتبار کارکرد یعنی توجه به علت غایی و نهایی انحراف مدنظر باشد. انحرافات معمولاً دارای کارکرد مثبت و منفی می باشند. (بخارایی، ۱۳۹۰: ۶۰) انحراف مثبت وقتی است که فرد یا گروه با اطلاع از حدود اعتبارات و ارزش های حاکم، ارزش و اعتبارات نوینی را جایگزین می کند. این انحراف ممکن است در تمام زمینه های زندگی اجتماعی پدید آید. مثلاً بحث از نیابت حضرت در دوران غیبت کبری امر انحرافی تلقی

۱. عجله کردنی که در آن نوعی اعتراض به امر خدا است.

می‌شود، اما علما با توجه به روایات و توقیعات^۱ بحث نواب عام امام زمان (عج) را در قالب ولایت فقیه مطرح کرده‌اند. این مسئله گرچه انحراف به حساب می‌آید اما انحراف با توجه به حدود و صغور بحث دارای کارکردی مثبت برای نظم و انضباط در جامعه دینی به حساب می‌آید. انحراف با کارکرد منفی این‌که فرد یا گروهی از نظام ارزش‌های جامعه تجاوز کرده به گونه‌ای که از نظراترافیان در درجه پست‌تری از نظام حاکم قرار می‌گیرند. مانند بسیاری از تشرفات که توسط افراد غیرموثق و غیردقیق نقل می‌شود. نقل برخی از تشرفات منجر به ایجاد زمینه‌های برای ادعاهای گوناگون دروغین در عرصه مهدویت خواهد شد. باید توجه داشت که کارکردهای مثبت و منفی دارای شدت و ضعف گوناگونی می‌باشد که متناسب با موضوع آن شدت و ضعفش اثرش در جامعه مشخص می‌شود.

فشارهای اجتماعی در حوزه مهدویت

با توجه به مباحث فوق در ادامه برای انحرافات نظام ارزشی مهدویت، رفتارهای اجتماعی که متناسب با نظریه فشار اجتماعی می‌باشد، تبیین خواهد شد. باید توجه نمود که نظریه فشار اجتماعی را می‌توان در بسیاری از عرصه‌های مهدویت پیاده‌سازی نمود اما این نوشتار می‌کوشد برای هر قسم از تقسیم‌بندی فشار اجتماعی مرتون مواردی را به صورت اجمال ارائه دهد.

۱. همشکلی در حوزه مهدویت

یکی از مواردی که در نظریه مرتون بدان اشاره شده، همشکلی یا هم‌نوع‌گرایی است. و علت برشمردن همشکلی در گونه‌های فشار اجتماعی به دلیل عدم تحقق آن در عالم واقع است. لذا این مسئله را نوعی از فشار اجتماعی در بر خواهد داشت. همشکلی در فرهنگ مهدویت در عرصه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و... قابل پیاده‌سازی است.

در عرصه اعتقادی و شناختی بسیاری از معتقدان مهدویت خواستار ارتقاء سطح

۱. أَمَّا الْخَوَارِثُ الْوَأَقْعَةُ فَارْجِعُوا فِيهَا إِلَى رِوَاةٍ حَدِيثِنَا فَإِنَّهُمْ حُجَّتِي عَلَيْكُمْ وَأَنَا حُجَّةُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ... (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۴۸۴).

معرفت خود و دیگران نسبت به امام زمان علیه السلام می‌باشند. این انگیزه علاوه بر منشأ عقلایی،^۱ ریشه شرعی^۲ در جهت شناخت امام در هر زمان دارد. بنابراین ایجاد و ارتقاء سطح شناخت امام زمان علیه السلام برای مهدی‌باوران و مهدی‌یاوران به عنوان هدف انگیزه‌سازی شده است.

برای تحقق شناخت امام زمان علیه السلام می‌بایست زمینه‌ها^۳ و اماکن^۴ و مراکز^۵ به عنوان ابزار و امکانات تحقق هدف وجود داشته و یا به وجود بیاید. که اینک اهداف برخی اجتماعات در جامعه، شناخت امام زمان علیه السلام بوده و ابزار و امکانات شناخت همچون مساجد، مراکز علمی، تألیفات علمی در این زمینه وجود دارد. لذا وجود اهداف و امکانات (همشکلی) موجب فشار و یا انحراف اجتماعی در اجتماعات جامعه نخواهد شد.

در عرصه سیاسی و اجتماعی بسیاری از معتقدان مهدویت به دنبال زمینه‌سازی در جهت ظهور امام زمان علیه السلام می‌باشند. هم‌چنان‌که مقام معظم رهبری در این باره بیان داشته‌اند اگر می‌دانیم که امام زمان علیه السلام دنیای پراز عدل و داد درست خواهد کرد پس ما باید به سهم خودمان در زمینه‌سازی این دنیا کوشش کنیم. اگر خورشید منوری خواهد درخشید و دنیا را منور و روشن خواهد کرد این بدین معنا نیست که ما در شب تاریک وقتی نمی‌توانیم خورشید بیافرینیم چراغی هم روشن نکنیم. (خامنه‌ای، ۱۳۶۷/۱/۱۲) زمینه‌سازی ظهور علاوه بر تلاش فردی نیازمند تلاش اجتماعی است که تحقق آن از طریق تشکیل حکومت زمینه‌ساز می‌باشد.

۱. لابد للناس من امیر! براو فاجر. هرانسان و جامعه‌ای نیازمند به رهبر و هدایتگر در هر زمان دارد.

۲. من مات ولم یعرف إمام زمانه مات میتة جاهلیة (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۳۷۱، ۳۷۶، ۳۷۸ و ۳۹۷؛ ج ۲، ۲۱؛ مسند أحمد، ج ۴، ۹۶؛ قرب الأسناد، ۳۵۱) روایتی که مورد اتفاق مذاهب اسلامی می‌باشد.

۳. زمینه‌های علمی همچون وجود کارشناسان در جهت شناخت اسلامی امام زمان علیه السلام وجود داشته باشد.

۴. مراد از اماکن، اماکنی است که در آن به صورت عمومی به بیان مباحث پیرامون شناخت امام زمان علیه السلام وجود داشته باشد. مانند مساجد، هیئات، حسینیه‌ها، سالن‌های همایش و...

۵. مراد از مراکز، مراکز علمی برای تربیت نیروهای کارشناس در جهت معرفی و شناخت امام زمان علیه السلام می‌باشد. مانند مراکز علمی آموزشی پژوهشی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، تبلیغاتی، رسانه ای و... نکته: مؤسسات علمی همچون مراکز تخصصی مهدویت و پژوهشکده‌های مهدویت، اگرچه مطلوب است اما کافی نیست و در این زمینه نقص‌ها بسیار وجود دارد.

۲. نوآوری در حوزه مهدویت

نوع دیگر از انحرافات در حوزه مهدویت انحرافات نوآورانه است. نوآوری این گونه خواهد بود که بسیاری افراد در جامعه منتظر مهدوی به دنبال شناخت و تبلیغ امام زمان عجل الله تعالی فرجه بوده اما فاقد ابزار و امکانات مثل اماکن عمومی تبلیغی و مراکز علمی و آموزشی هستند. داشتن هدف و آماده نبودن امکانات فشار اجتماعی را در پی و منجر به انحرافات اجتماعی در آن جامعه خواهد گردید.

بسیاری در جامعه منتظر به دنبال انجام تکالیف و زمینه سازی ظهور بوده و هستند. به عنوان نمونه قبل از انقلاب اسلامی در ایران، جامعه علما به عنوان نائبان عام و راویان حدیث در جهت حرکت در اهداف امام زمان عجل الله تعالی فرجه به دنبال اجرای قوانین اسلام در حوزه های مختلف به ویژه سیاسی و اجتماعی بودند به گونه ای که در دوره قاجار با طرح نهضت مشروطیت، علما به دو گروه مشروطه خواه^۱ و مخالفان مشروطه^۲ (لک زائی، ۱۳۹۱: ۱۳۵) تقسیم شدند. این دو گروه با این که اهداف شان^۳ یکی بود اما براساس نوع پذیرش سیاسی جامعه آن روزگار با دو رویکرد اجتماعی روبرو شدند. رویکرد اول، رویکرد همشکلی بود که علمای مشروطه خواه در جهت تحقق اسلام و حرکت به سمت فرهنگ مهدوی به عنوان هدف امکانات مشروطیت را پذیرفته و لذا فشار اجتماعی در جامعه به حداقل رسید. از طرفی علمای مخالف مشروطه هم به دنبال تحقق اسلام و تحقق فرهنگ مهدوی بودند، اما امکانات سیاسی و اجتماعی جامعه (مشروطه) را به جهات متعدد همچون طرح ریزی و نفوذ استعمار و استثمار در نتیجه سلطه فرهنگی، سیاسی و اجتماعی، منفی دانستند و لذا آن را قبول نکردند. این مخالفت، فشار اجتماعی در جامعه بود که منجر به کنش های اجتماعی دیگر و انحراف اجتماعی گردید. (نوآوری)

نوعی دیگر از نوآوری در نظریه فشار اجتماعی مرتون، چگونگی انتظار فرج امام زمان عجل الله تعالی فرجه در جامعه مهدوی است که از اهم اهداف و مباحث اسلام به ویژه در تشیع است؛ چنان که در منابع فریقین از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم درباره بافضیلت ترین عمل امت در

۱. معاریف علمای مشروطه خواه شامل ملا محمد کاظم آخوند خراسانی، شیخ عبدالله مازندرانی، حاج میرزا حسن خلیلی تهرانی، شیخ محمد حسین نائینی و... می باشند.

۲. معاریف علمای ضد مشروطه افرادی همچون سید محمد کاظم یزدی، شیخ فضل الله نوری و... بودند.

۳. تحقق قوانین اسلام با نظارت و سرپرستی نائبان عام که مولد فرهنگ مهدوی در جامعه می باشد.

اسلام نقل شده است:

أَفْضَلُ أَعْمَالٍ أُمِّي أَنْتَظَرُ الْفَرَجَ مِنَ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۶۴۴).

هم مضمون این روایت در منابع اهل سنت نقل شده است از انس و او از پیامبر اسلام ﷺ نقل می‌کند: قال رسول الله ﷺ ان أفضل العبادۃ انتظار الفرج؛ مثل همین حدیث از عبدالله در سنن ترمذی و از احوص در معجم کبیر نقل شده است. (هیشمی، ۱۳۹۷: ج ۱۰، ۱۴۷؛ ترمذی، ۱۴۰۳: ج ۵، ۲۲۵؛ طبرانی، بی تا: ج ۱۰، ۱۰۱).

تلاش منتظران وقتی میسر و مطلوب خواهد بود که ارکان انتظار رعایت شود. مسئله انتظار با سه رکن نارضایتی یا قانع نبودن به وضع موجود، امید داشتن به آینده بهتری و حرکت و تلاش محقق می‌شود (مهریزی، ۱۳۹۳: ۱۸۴-۱۸۸). اگر در اجتماعی و جامعه - ای که اعتقاد به انتظار فرج امام زمان ﷺ وجود دارد یکی از ارکان انتظار تحقق پیدا نکرد و یا ناقص صورت پذیرفت انحراف را در پی خواهد داشت.^۱ لذا نتیجه این خواهد بود که تحقق فرهنگ مهدوی در جامعه با پیاده سازی ارکان انتظار فرج در جامعه خواهد بود. بنابراین اگر امکانات برای پیاده سازی فرهنگ مهدوی یا نقص در انتظار فرج که برداشت منفی از آن است، صورت پذیرد؛ ناهماهنگی بین اهداف و امکانات بوده که باعث فشار اجتماعی شده و در نهایت انحراف اجتماعی را در پی خواهد داشت. نمونه بارز این مسئله پیروان انجمن حجتیه هستند. آن‌ها اهداف را که استقرار حاکمیت معصوم و نجات بشریت است را در ظهور امام زمان ﷺ دانسته قبول دارند. لذا از حیث فکری و اعتقاد دویکرد دارند.

برخی به لحاظ فکری و اعتقادی سیاست‌گریز و قائل به تعطیلی حکومت در عصر غیبت بودند (لک‌زایی، ۱۳۹۱: ۱۵۰). این گروه کسانی هستند که اعتقاد به انتظار فرج امام زمان ﷺ داشته و در راستای آن اقدامات فردی انجام می‌دهند، اما اقدامات اجتماعی و تشکیل حکومت در عصر غیبت امام به دلیل روایات «كُلُّ رَأْيَةٍ تَرْفَعُ قَبْلَ قِيَامِ الْقَائِمِ فَصَاحِبُهَا طَاغُوتٌ يُعْبَدُ مِنْ دُونِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ» (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۸، ۲۹۵) را به

۱. یک معنای انحرافی در باب انتظار که خوشبختانه از آن فهم برداشت غلط اثر چندانی نیست، کسانی که مغرض یا نادان بودند، این‌گونه بیان می‌داشتند انتظار یعنی شما از هر عمل مثبت و از هر اقدام و هر مجاهدت و اصلاحی دست کشیده و منتظر بمانید تا صاحب عصر و زمان خودش بیاید و اوضاع را اصلاح و مفسد را برطرف کند. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اقشار مختلف مردم و میهمانان داخلی و خارجی در نیمه شعبان، ۶۹/۱۲/۱۱)

شدت نهی ورد می‌کنند.

برخی دیگر از روی تقیه سیاست‌گریز بوده نه آن‌که به آن اعتقاد داشته باشند (لک‌زایی، ۱۳۹۱: ۱۵۰). این گروه میانه‌روتر از گروه قبلی می‌باشند. هر دو گروه به دلیل نفی ابزار و امکانات نوآور خواهند بود. از طرفی علت انزوا و گوشه‌گیری صرفاً به جهت محدودیت سیاسی و عدم جای‌گیری نظریه‌شان در جامعه بوده است. لذا منجر به فشار اجتماعی برای آن‌ها شده و انحراف را در پی خواهد داشت.

۳. شعائرگراها در حوزه مهدویت

از دیگر انواع انحرافات در حوزه مهدویت براساس نظریه فشار اجتماعی مرتون، شعائرگراها در عرصه مهدویت هستند. آن‌ها در جامعه منتظر مهدوی همزیستی با معتقدان فرهنگ مهدوی داشته و دارند و یا در عرصه نظری اعتقاد به مهدی علیه السلام دارند. از طرفی امکانات و فواید جامعه و فرهنگ مهدوی بهره می‌برند، اما نسبت به اهداف جامعه و فرهنگ مهدوی بی‌تفاوت هستند. آن‌ها چه بسا در میان اماکن، مجالس و مراسمی که در راستای فرهنگ مهدوی تأسیس شده، شرکت هم کنند اما اصل ارزش و در مواردی باورها و حتی هنجارهای آن را قبول نداشته باشند. مانند کسانی که به جمکران می‌روند و یا در مجالس نهم ربیع و نیمه شعبان شرکت می‌کنند اما اعتقادی به مسئله مهدویت و اهداف مراسم نداشته و حضورشان صرفاً گذران وقت و بهره‌وری از شادی‌ها و امکانات آن‌جا باشد.

نمونه دیگری از شعائرگراها افرادی از مسلمانان و یا غیرمسلمانان هستند که در جامعه مهدوی زندگی و از ابزار و امکانات آن استفاده می‌کنند ولی در راستای هدف جامعه هیچ کنشی از خود بروز نمی‌دهند. مصداق این‌گونه از افراد در جامعه مهدوی به عنوان نمونه جامعه جمهوری اسلامی ایران پیروان دیگر مذاهب اسلامی یا ادیان از این قبیل افراد به حساب می‌آیند.

در بسیاری از منابع اهل سنت اعتقاد به مهدویت نقل شده است مانند روایتی که از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم نقل شده است: قال رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم ولم یبق من الدنيا إلا يوم، لطفه الله عزوجل حتی یملک رجل من اهل بیتی (قزوینی، بی‌تا: ج ۲، ۹۲۹؛ ترمذی، ۱۴۰۳: ج ۳، ۳۴۳) یملؤها عدلا کما ملئت جورا قال أبونعیم رجلا منا (ابن حنبل، بی‌تا: ج ۱، ۹۹) و زاد

فی حدیث فطر (یملأ الأرض قسطاً وعدلاً كما ملئت ظلماً وجوراً) (سجستانی، ۱۴۱۰: ج ۲، ۳۰۹) و یا در کتاب مقدس یهودیان و مسیحیان چنین نقل شده است: «شریران منقطع خواهند شد و اما منتظران خداوند وارث زمین خواهند بود. هان بعد از اندک زمانی شریر نخواهد بود. در مکانش تأمل خواهی کرد و نخواهد بود. و اما حلیمان وارث زمین خواهند شد و از فراوانی سلامتی متلذذ خواهند گردید» (کتاب مقدس، بی تا: مزمور ۳۷: ۱۱، ۹) با این حال که اعتقاد به امام زمان علیه السلام دارند، اما به اهداف جامعه مهدوی بی تفاوت می باشند و صرفاً از ابزار و امکانات جامعه مهدوی استفاده می کنند.

عملکرد گروه های اجتماعی و افرادی که از ابزار جامعه مهدوی بهره برده و به اهداف آن که فرهنگ مهدویت است، توجه ندارند؛ فشار اجتماعی بوده و در نهایت به انحراف اجتماعی منتهی خواهند شد.

۴. انزواگراها در حوزه مهدویت

نوع چهارم از انواع پنج گانه نظریه فشار اجتماعی مرتون انزواگرایان در عرصه مهدویت است. انزواگرایان در جامعه منتظر مهدوی کسانی هستند که اهداف و امکانات را نفی کرده و به کنار جویی تمسک می کنند. اغلب افراد این نوع افراد و روشنفکرانی هستند که در جامعه منتظر مهدوی رشد نمویافته اما منکر وجود امام زمان علیه السلام شده اند.

در مصداق آن می توان به برخی از آنها اشاره کرد. در این زمینه اکبر گنجی در مقاله ای در سایت امریکایی رادیو زمانه با ارائه ادله ای وجود امام زمان علیه السلام را انکار کرده و مبانی جامعه منتظر مهدوی را بی اساس خوانده است. وی پس از آن که تلاش می کند انتساب قرآن را به خداوند انکار کند می گوید:

چگونه حیات فردی به طول چند قرن را موجه نمود و با استناد به کتاب تاریخی بیان داشته است که این باور برخاسته از نزاع های خانوادگی بر سر ارث و میراث و جانشینی امام عسکری علیه السلام بوده است. او پس از بیان ادله نتیجه می گیرد که براساس مستندات ارائه شده در کتاب تاریخی مورد استناد و ادله دیگر مهدی علیه السلام وجود خارجی نداشته و حقیقت این اندیشه خلا جانشینی و نزاع خانوادگی بوده است. (خبرگزاری فارس: 8707150346)

این گروه از افراد نه اعتقادی به مهدویت داشته و نه از ابزار و امکاناتی مثل جامعه مهدوی و حکومت مهدوی را قبول دارند. لذا به کنار جویی تمسک می ورزند.

۵. شورشی‌ها در حوزه مهدویت

گروه شورشی در حوزه مهدویت افرادی هستند که نه جامعه مهدوی را پذیرفته و نه اهداف آن را دنبال می‌کنند. آنها به دنبال قرائت خاصی از مهدویت بوده و لذا اهداف جدیدی را تأسیس و به دنبال ایجاد امکانات جدید در این عرصه می‌باشند. از مصادیق این مورد در جوامع اسلامی می‌توان به مدعیان دروغین مهدویت در طول تاریخ اشاره کرد. مدعیان به لحاظ نوع ادعا دارای اقسامی می‌باشند.

برخی مدعی مهدویت بوده‌اند مثلاً غلام احمد قادیانی که ادعا نمود مسیح مسیحیان و مهدی موعود مسلمانان است. (رضائزاد، ۱۳۹۷: ۲۷۰) و سید احمد بن محمد بریلوی در هند که خود را صاحب الزمان و مهدی منتظر و اصلاحگر هند نامید. (جعفریان، ۱۳۹۱: ۲۲۶)

شورش‌یانی که مدعی نیابت^۱ بودند مانند ادعای دروغینی که ابوجعفر محمد بن علی شلمغانی (ابن ابی العزاقر) انجام داد. یا محمد بن نصیرنمیری که با دعوی نیابت در کنار دیگر عقاید غلوآمیز و باطل، به معارضه با سفیر دوم ناحیه مقدسه برخاست. (جباری، ۱۳۸۲: ج ۲، ۶۹۶)

افرادی که از طریق وکالت^۲ اقدام به شورش اجتماعی کردند. مانند محمد بن علی بن بلال که با وجود سابقه وکالت برای امام عسکری علیه السلام، در عصر غیبت صغرا در معارضه با دومین سفیر، به دروغ مدعی وکالت از سوی ناحیه مقدسه گشته و لذا ملعون و مطرود واقع شدند. (جباری، ۱۳۸۲: ج ۲، ۶۹۶)

برخی مدعیان از طریق ابداع بابت^۳ امام زمان علیه السلام اقدام به انحراف و شورش در اجتماع کردند. مانند میرزا علی محمد شیرازی معروف به علی محمد باب (جباری، ۱۳۸۲: ج ۱، ۳۸) که با تأسیس و تبلیغ فرقه بابیه خود را ابتدائاً باب سپس امام و پس از

۱. نایب از ریشه لغوی ناب ینوب نوبا، و به معنی قرب و رجوع و اعتاد و... استعمال شده است؛ و به تناسب با همین معانی، اصطلاحاً به معنی جانشین و قائم مقام به کار رفته است، چرا که نایب و جانشین نیز نزد منوب عنه رجوع کرده و به او نزدیک است: النائب من قام مقام غيره في أمر أو عمل، يقال: نائب الرئيس، و نائب القاضي و نائب الشعب و النائب العمومي.

۲. وکالت عبارت است از واگذاری کاری یا ارجاع سامان دهی و پیش برد امری از امور به غیر، تا در زمان حیات موکل انجام دهد.

۳. باب در لغت به معنی «مدخل البيت» یا در خانه و محل عبور به داخل خانه یا يك مكان است.

چندی پیامبر و در نهایت خدا معرفی کرد و منتهی شورش اجتماعی گردید یا گروهی که مدعی رکنیت هستند. مانند فرقه انحرافی شیخیه که معتقد به رکن رابع می باشند. مقصود شیخیه از رکن رابع شیعه کاملی است که وی واسطه فیض میان امام زمان علیه السلام و مردم است. (رضانژاد، ۱۳۹۷: ۱۲۲) این گروه با نپذیرفتن امکانات و اهداف جامعه مهدوی به دنبال قرائت جدیدی از مهدویت می باشند.

و برخی دیگر مدعی فرزندی و نمایندگی امام زمان علیه السلام و امامت پس از او داشتند. مانند احمد بن اسماعیل معروف به احمد الحسن که در بصره عراق مدعی فرزندی با واسطه امام زمان علیه السلام شد وی نسب خود را این گونه برمی شمرد. احمد اسماعیل بن صالح بن حسین بن سلمان بن امام مهدی. (آیتی، ۱۳۹۳: ۱۳) وی با استناد به برخی از آیات،^۱ روایات،^۲ روش هایی همچون کارهای خارق العاده،^۳ خواب و رویا،^۴ استخاره،^۵ مباحله و مناظره^۶ و... مدعی امامت می باشد. (شهبازیان، ۱۳۹۳: ۲۴-۲۶)

بسیاری از این مدعیان در جوامع خود اهداف و امکانات موجود را نفی و رد کرده و به دنبال جایگزینی آن در جامعه کرده اند. این گروه ها به خاطر رودررویی با اهداف و امکانات جامعه واکنش های جدی ایجاد کرده و انحراف حداکثری را رقم خواهند زد.

نتیجه گیری

آموزه مهدویت در طول تاریخ از سوی کنشگران اجتماعی دچار انحرافات گوناگونی

۱. آیه مورد استناد احمد اسماعیل بصری آیه ۳ سوره جمعه که می فرماید: «وَأَخْرَجَ مِنْهُمْ لِمَا يُلْحَقُوا بِهِمْ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» و [نیز پیامبر را] بر مردمی دیگر [از عرب و غیر عرب] که هنوز به آنان نپیوسته اند [برانگیخت]. و او توانای شکست ناپذیر و حکیم است.؛ خود را رسول بشارت دهنده (آخرین منهم لما يلحقوا) می داند.

۲. وی ادعا دارد که هر امامی از امام و حجت بعد خود نام برده و صفاتش را بیان کرده است، نام وی در روایات ذکر شده و به روایاتی استشهد می کند.

۳. برخی از پیروانش ادعا دارند مدفن حضرت زهرا علیها السلام را دانسته و یا در زمان بردن نام او قسمتی از حسینیه نورانی شده است.

۴. پیروان وی معتقدند هر کس سه روز روزه و توسل به حضرت زهرا علیها السلام داشته باشد یا ۴۰ روز دعایی که از احمد اسماعیل بصری نقل شده را بخواند، پس از گذشت آن زمان فردی از اهل بیت به خواب او آمده و به امامت احمد تصریح می کند.

۵. در جهت اثبات امامت احمد استخاره با روش آنها داشته باشند.

۶. پیروان وی مدعی هستند که احمد تمامی علما را به مباحله و مناظره دعوت کرده است. و آن ها به خاطر ترس از هر گونه مباحله و مناظره در برابر او امتناع می ورزند.

شده است. فاصله افتادن بین اهداف و اسباب در آموزه مهدویت، سبب ساز گونه‌های متفاوتی از انحراف چون نوآوری، شعایرگرایی انزواطلبی و شورش‌گرایی شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که هریک از گونه‌های انحراف در آموزه مهدویت ریشه در فاصله انداختن بین اهداف و اسباب بوده است. تبیین ابعاد گوناگون جامعه‌شناختی انحرافات در حوزه مهدویت می‌تواند از بسیاری از نابه‌هنجاری‌های اجتماعی جامعه مهدوی جلوگیری کرده است. بررسی انحرافات در قالب‌های گوناگونی نظری جامعه‌شناسی، زوایای دقیق‌تری از نوع انحراف و نوع منحرفان را برای مهدی‌پژوهان در جهت پیشگیری و مواجهه با آن را خواهد گشود.

یافته ناظر بر آن است که انحرافات در حوزه مهدویت دارای ابعاد مختلف روان‌شناختی و جامعه‌شناختی است و گروه‌های مختلف به واسطه فشارهای اجتماعی در جامعه مهدوی و نظام برخاسته از مهدویت می‌توانند آثار انحرافی فراوانی را از خود برجای گذارند. با توجه به این مسئله نقش مراکز علمی - پژوهشی و حاکمیتی می‌بایست پررنگ تر بوده و اقدامات پیشگیرانه و شبهه‌زدایی انحرافات در حوزه جامعه‌شناسی مهدوی را عمیقاً مورد مطالعه قرار دهند.

از آن جایی که نظریات کجروی دارای ابعاد مختلف زیست‌شناسی، روان‌شناختی، جامعه‌شناختی، نقص در جامعه‌پذیری و برچسب زنی است و هرکدام از این نظریات ابعاد گوناگونی دربردارد، ضرورت هرچه بیشتر توجه به این نظریات، در حوزه انحرافات مهدویت را می‌طلبد.

منابع

قرآن کریم

کتاب مقدس

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۵ق)، *کمال الدین و تمام النعمه*، تهران: اسلامیة.
۲. ابن حنبل، احمد (بی‌تا)، *مسند*، بیروت: دار صادر.
۳. ابن حنبل، احمد بن محمد (۱۴۰۹ق)، *أحادیث المهدی علیه السلام من مسند أحمد بن حنبل*، قم: النشر الاسلامی.
۴. استونز، راب (۱۳۷۹ش)، *متفکران بزرگ جامعه‌شناسی*، ترجمه: مهرداد میردامادی،

- تهران: مرکز، اول.
۵. آیتی، نصرت‌الله (۱۳۹۳ش)، *از تبار دجال*، قم: مؤسسه آینده روشن، اول.
 ۶. بخارایی، احمد (۱۳۹۰ش)، *جامعه‌شناسی انحرافات اجتماعی*، تهران: دانشگاه پیام نور.
 ۷. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اقشار مختلف مردم و میهمانان داخلی و خارجی در نیمه شعبان، ۱۱/۱۲/۶۹.
 ۸. الترمذی، محمد بن عیسی (۱۴۰۳ق)، *سنن*، بیروت: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزيع، دوم.
 ۹. جباری، محمدرضا (۱۳۸۲ش)، *سازمان وکالت و نقش آن در عصرائمه علیهم‌السلام*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، اول.
 ۱۰. جعفریان، رسول (۱۳۹۱ش)، *مهدیان دروغین*، تهران: علم، اول.
 ۱۱. رضائزاد، عزالدین (۱۳۹۷ش)، *درس‌نامه فرقه‌های انحرافی معاصر*، قم: آثار نفیس، اول.
 ۱۲. رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۸۵ش)، *آنتنومی جامعه*، تهران: شرکت سهامی انتشارات، چهارم.
 ۱۳. السجستانی، سلیمان بن اشعث (۱۴۱۰ق)، *سنن ابی داوود*، بیروت: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزيع، اول.
 ۱۴. شهبازیان، محمد (۱۳۹۳ش)، *ره افسانه*، قم: انتشارات مرکز تخصصی مهدویت، اول.
 ۱۵. صدرا، علیرضا (۱۳۹۵ش)، *گفت‌وگو میان مهدویت*، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، اول.
 ۱۶. الطبرانی، سلیمان بن احمد (بی‌تا)، *المعجم الکبیر*، بی‌جا: دارالاحیاء التراث العربی، دوم.
 ۱۷. عرفان، امیرمحسن (۱۳۹۳ش)، *نقش باورداشت آموزه مهدویت در احیای فرهنگ و تمدن اسلامی*، قم: دفتر نشر معارف نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، اول.
 ۱۸. القزوینی، بن یزید (بی‌تا)، *سنن ابن ماجه*، بیروت: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزيع.
 ۱۹. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۴۰۷ق)، *الکافی*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
 ۲۰. کوئن، بروس (۱۳۸۸ش)، *مبانی جامعه‌شناسی*، ترجمه: غلامعباس توسلی و رضا

- فاضل، تهران: سمت، بیست و دوم.
۲۱. کیویستو، پیترو (۱۳۷۸ش)، *اندیشه‌های بنیادی در جامعه‌شناسی*، ترجمه: منوچهر صبور، تهران: نی، اول.
۲۲. گیدنز، آنتونی (۱۳۸۱ش)، *جامعه‌شناسی*، ترجمه: منوچهر صبور، تهران: نی، هفتم.
۲۳. لک‌زایی، نجف (۱۳۹۱ش)، *تحولات سیاسی-اجتماعی ایران معاصر*، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، دوم.
۲۴. مهریزی، مهدی (۱۳۹۳ش)، *مهدویت رویکردها و چالش‌ها*، تهران: علم، اول.
۲۵. نعمانی، محمدبن ابراهیم (۱۳۹۷ق)، *الغیة*، تهران: مکتبة الصدوق.
۲۶. الهیثمی، احمدبن حجر (۱۴۰۸ق)، *مجمع الزوائد*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۲۷. خبرگزاری فارس: www.farsnews-com/amp/8707150346

